

Джерела та література

1. Літопис Руський / Переклад з давньорус. Л.Є. Махновця; Відп. ред. О.В. Мишанич – К.: Дніпро, 1989.
2. Прищепка Б.А., Ткач В.В. Археологічне обстеження околиць Дубна // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – К., 1998. – С. 134–135.
3. Прищепка Б.А., Ткач В.В. Нові ранньослов'янські знахідки з Дубно // Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник. Вип. 4. – Луцьк, 2009. – С. 416–418.
4. Прищепка Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Охоронні розкопки в центральній частині м. Дубна Рівненської області // Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр. – Київ-Запоріжжя: Дике Поле, 2006. – С. 315–318.
5. Прищепка Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Нові археологічні джерела для вивчення історичної топографії міста Дубна // Археологічні дослідження в Україні 2005–2007 рр.: Збірка наукових праць / за ред. Н.О. Гаврилук. – Вип. 9. – Київ-Запоріжжя: ІА НАН України, «Дике Поле», 2007. – С. 314–317.
6. Прищепка Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Продовження досліджень середньовічного м. Дубна // Археологічні дослідження в Україні. 2006–2007. – К.: ВД «Академперіодика», 2009. – С. 282–284.
7. Рычков П.А. Дорогами Южной Ровенщины. – М.: «Искусство», 1989.
8. Рычков П. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами // Архітектурна спадщина Волині. Збірник наукових праць. – Випуск 3. – Рівне, 2012. – С. 122–142.
9. Сварник І. Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство польське... // Жовтень. – 1983. – № 9 (467). – С. 84–100.
10. Смішко М.Ю. Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. 3. – С. 337–378.
11. Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materiały wczesnośredniowieczne. – 1960. – Т. V. – С. 231–260.
12. Swiesznikow I., Hupalo W. Wstępne wyniki badań archeologicznych na zamku w Dubnie // Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. – Rzeszów, 1996. – Т. XVII. – С. 297–303.

УДК 94(477.82/.86)»10/12»:666.1

Ю.М. Курдина

СКЛЯНЕ ВИРОБНИЦТВО НА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ХІ – ХІІІ СТ.

Стаття присвячена розвитку скляного виробництва на Галицько-Волинських землях в ХІ – ХІІІ ст. Основна увага приділяється матеріалам, що засвідчують існування склоробних майстерень на даній території. Також розглядаються скляні знахідки, виявлені на території Звенигорода, оскільки вони становлять найбільш чисельний масив скла, що походить з Галицько-Волинських земель. Автор також наводить приклади поодиноких знахідок скла, що у сукупності дозволяє судити про масштаби розвитку склярства на досліджуваній території загалом та популярність скляних виробів у зазначений період зокрема. Ключові слова: скляне виробництво, Галицько-Волинські землі, браслети, намисто, персні.

Статья посвящена развитию стекольного производства на Галицко-Волинских землях в ХІ – ХІІІ вв. Основное внимание уделяется материалам, подтверждающие существование стекольных мастерских на данной территории. Также рассматриваются стеклянные находки, обнаруженные на территории Звенигорода, поскольку они составляют наиболее многочисленный массив стекла, которое происходит с Галицко-Волинских земель. Автор также приводит примеры единичных находок стекла, которые в совокупности позволяют судить о масштабах развития стекольного производства на исследуемой территории в целом и популярность стекла в указанный период в частности. Ключевые слова: стекольное производство, Галицко-Волинские земли, браслеты, бусы, кольца.

This article deals with the development of glass production in the Galych and Volyn lands of XI – XIIIth centuries. The focus is on the materials that confirm the existence of glass shops in this area. The glass findings, discovered in Zvenigorod, are also examined, as they represent the most numerous set of glassware that came from the Galych and Volyn lands. Furthermore, the author gives examples of rare findings of glass, which in total give an indication of the glassware extent on the investigated area in general and the popularity of glass products during this period in particular. Keywords: glass production, the Galych and Volyn lands, bracelets, necklaces, rings.

На зламі X – XI ст. Київська держава стала однією з наймогутніших і найпередовіших країн Європи. В економічному житті Київської Русі першочергову роль відігравали сільське господарство, торгівля і ремесла. Швидкий розвиток таких ремесел як виробництво емалі, скла і полив був зв'язаний з будівництвом, яке, обслуговувало двір князя та його дружинників [12, с. 15]. На поч. XI ст. на Русі було освоєно техніку видування скла, починають діяти перші майстерні, зокрема у Києві [2].

Склярство Галицько-Волинських земель доволі фрагментарно представлено у науковій літературі. Поряд із численним відомостями про виготовлення скла до прикладу у Києві [2] чи Новгороді [9; 18; 20], даний регіон опинився у певному плані на маргінесі досліджень. У зв'язку з цим метою статті постає заповнити дану прогалину більш повним розглядом скловиробництва на Галицько-Волинських землях.

В 30-ті рр. XII ст. на зміну централізованій Київській Русі приходять самостійні князівства. До виготовлення скла в Києві додалась система склоробних майстерень, створених в столицях князівств [12, с. 25]. У зв'язку з цим вважаємо недоцільною гіпотезу Б. Рибаківа про прерогативу Києва у скляному виробництві та інтерпретацію скляних знахідок на території інших міст як результат збуту продукції київських майстерень [11, с. 96]. В той же час можна погодитись із твердженням, що виробництво скла в зазначений період було виключно міським ремеслом [10, с. 400].

Дослідники говорять про функціонування на Русі одинадцяти склоробних майстерень XI – XIV ст., чотири з яких розміщувались в Києві (на території колишньої Десятинної церкви (XI ст.); в районі Подолу (кінця XI – початку XII ст.); в садибі колишнього Михайлівського монастиря (XI – XII ст.); на території Києво-Печерської Лаври (кінця XI ст.) [2 с. 14 - 20]. Інші майстерні діяли в Галичі (XII – XIII ст.), Колодяжині (XII – XIII ст.), на території Райковецького городища (XI – перша половина XIII ст.), в Городську, Новгороді (XIII – XIV ст.), у Рязані (XI – XIII ст.) та Костромі XI – XIII ст. [7, с. 82]. Крім того, існує думка, що кожне в більшій чи меншій мірі велике місто могло мати власне виготовлення скляних браслетів та намистин [14, с. 24]. Однак правдоподібно, що це твердження слід застосовувати саме до найбільших міст Русі.

Цілком очевидно, що вчителями руських майстрів були візантійці, однак останні не поспішали розкривати усі таємниці склярства. Так, секрет виготовлення синього скла для руських майстрів був невідомим. Це саме стосується основного рецепту скляної маси візантійців – натрієво-кальцієво-кремнеземної. Спершу київські майстри варили глухе двокомпонентне свинцево-кремнеземне скло, але вже незабаром створили власний оригінальний рецепт скла. Основний склад нового скла визначався трьома компонентами: піском, суриком (окис свинцю) та поташем (окис калію) [17, с. 184 – 185].

Що ж стосується скляного виробництва на Галицько-Волинських землях, то безпосередні докази його існування були здобуті в результаті проведення розкопок у 1952 р. Інститутом археології Української СРСР під керівництвом В. Довженка. Роботи велись недалеко древнього Галича – одного з найбільших економічних і культурних центрів Русі, розквіт якого припав на XI – XIII ст. [1, с. 105 – 107]. На східній окраїні села Вікторів у двох місцях було виявлено рештки склоробного виробництва. У великій кількості тут знаходилися камені з застиглою скляною масою, фрагменти склоплавильних тиглів із залишками скломаси. Серед цих знахідок присутні фрагменти кераміки XII – XIII ст., за якими здійснено датування майстерні [3, с. 12 – 13].

В результаті хіміко-технологічного аналізу вогнетривів встановлено, що галицькі ремісники використовували для їх виготовлення напівкислі вогнетривкі глини, до яких, в окремих випадках додавали пісок для ущільнення маси. Вогнетриви, виявлені в київських майстернях виготовлені з аналогічної сировини [2, с. 139 – 141].

У Галичі цілу тонкостінну тюльпановидну посудину пощастило виявити Я. Пастернаку в похованні, яке знаходилось поруч із гробницею Ярослава Осмомисла. За головою жінки стояла тонесенька скляночка тюльпаноподібної форми зеленкувато-жовтого кольору, ймовірно візантійського походження. Вона вся побита, тому відтворити її вдалось лише на рисунку. Висота посудини становить 7,2 см, діаметр розширеного дна – 3,2 см. При датуванні знахідки було враховано той факт, що під час пізніших розкопок на «Золотому Току» в Крилосі, на місці колишнього княжого двору, було виявлено дно такої ж посудини разом з глиняним посудом XII ст. Скоріш за все, в даній посудині у могилу давали священну оливу [8, с. 183]. На думку М. Каргера, місцеві посудини такого типу почали виготовлятися на Русі саме у XII – XIII ст. [4, с. 409].

Кілька намистин вдалось виявити під час дослідження Успенського собору Ю. Лукомським протягом 1992 – 2000 рр. Чотири з них, круглої форми, виготовлені зі скляної пасти синього, темно-жовтого та зеленого кольорів. Діаметр виробів коливається від 0,5 – до 0,7 см. Діаметр отворів становить 0,5 – 3 мм. Один екземпляр виготовлений зі скляної пасти, кручений із джгутиків

коричневого, жовтого та сірого кольорів. Діаметр виробу – 1,5 см, діаметр отвору – 0,2 см. Також знайдено фрагмент персня, що виготовлений із зеленого скла [6, с. 599].

В с. Зеленчому, біля Теревовлі зібрано близько тисячі різнокольорових скляних браслетів – готових та напівфабрикатів, що дозволило припустити наявність десь поблизу чи у самій Теревовлі власної склоробної майстерні [12, с. 18].

Ще одним містом, яке претендує на існування у ньому склоробної майстерні є Звенигород. Найбільше скляних знахідок тут виявлено на території пригороду впродовж 1982 – 92 рр., а саме 3304 предметів. З них 3265 знахідок залягали у горизонті середини – другої половини XII ст. [13, с. 21 – 22].

Найбільш численними є різнокольорові намистини – 2380 екземплярів. Серед них виділяються такі основні форми: кулясті, циліндричні, кільцевидні, бісерні, біконічні, сплющено-кулясті. Більшість намистин із прозорого скла за своїм хімічним складом наближена до виробів київських майстерень, хоч відрізняється від них гамою кольорів [13, с. 25]. Серед численних кулястих намистин з білого непрозорого скла знайшлися два екземпляри, в центральному каналі яких знаходяться дротяні стрижні, на яких вони навивались в процесі виготовлення. Ці знахідки можуть бути доказом існування місцевого скловиробництва [13, с. 26].

Також у Звенигороді виявлено 169 уламків скляних браслетів. На невеликому кладовищі у південній частині пригороду цілий екземпляр знайдено на руці похованої там молоді жінки, а в іншому могильнику на дитинці городища у похованні дівчинки-підлітка на правій руці виявлено два витих браслети з сірого скла, на лівій – один екземпляр з гладкою поверхнею [13, с. 24].

Унікальними є знахідки скляних медальйонів (усього 13 фрагментів), які до того часу ніде у давньоруських містах не траплялися. Медальйони можуть бути як візантійськими імпортами, так і виробами місцевого походження [13, с. 25].

Із території Звенигорода походить доволі велика кількість фрагментів скляного посуду, що за попередніми підрахунками належали 703 посудинам, причому вісім вдалося повністю реставрувати. До основних форм звенигородського посуду належать кубки і лампадки. Кубки мають невелике дно з слідами від понтії в центрі, майже рівні або розхилені вверх стінки товщиною близько 1,5 мм, рівно зрізаний або потовщений ззовні край вінця. Вони виготовлені з прозорого жовтуватого скла, інколи прикрашені горизонтальними або спіральними нитками кольорового скла. Висота чотирьох повністю відреставрованих кубків становить 5,8 – 7 см, діаметр вінця коливається від 6,4 – до 8,8 см. Всього під час розкопок знайдено уламки 233 кубків [13, с. 26 – 27].

Другою провідною формою звенигородського посуду є лампадки лійчастої форми з довгими ніжками та малим рівним дном. Вони виготовлені з прозорого жовтуватого, синього, фіолетового скла, а їх зовнішня поверхня часто прикрашена спіральним ребристим орнаментом. Відреставровані екземпляри мають висоту 10,3 – 13 см та діаметр вінця від 8,9 – 9,4 см. Крім того, з розкопок на звенигородському пригороді походять уламки інших форм посудин, які у зв'язку з їхнім станом збереження не піддаються реконструкції [13, с. 28].

Загалом літописний Звенигород вражає величезною кількістю знахідок скляних виробів, тому логічно говорити про наявність там місцевого скловиробництва. До часу виявлення на території міста беззаперечних доказів цього, дослідники обмежуються припущенням про наявність у Звенигороді великих купецьких складів скляного товару, призначеного на експорт в інші міста Західної Русі та у Центральну Європу. Майже чверть загальної кількості цього товару складають візантійські вироби, що значно перевищує подібний показник у Києві. Наявність серед звенигородських знахідок також зразків невідомого у Подніпров'ї так званого фаянсового посуду іранського походження підтверджує факт проникнення у Звенигород східного імпорту торговельним шляхом, що минав Київ. На думку І. Свешнікова, цей шлях йшов вверх по Дністру до Галича, звідки повертав на Звенигород, далі розгалужувався і один його напрямок йшов по Західному Бугу на північ, другий – на північний захід до Перемишля і звідти у Середню Європу [13, с. 28 – 29]. У цьому руслі слід згадати, що імпортні скляні посудини сирійського походження на території Галицько-Волинської держави трапляються до XIV ст. [15, с. 146].

Крім того відомі поодинокі знахідки скляних виробів. Так, всього лише кілька фрагментів браслетів виявлено С. Терським в ході дослідження літописного Чемерина. Вони знаходилися у спорудах та в культурному шарі урочища Острів [16, с. 31]. Скляні вироби XII – XIII ст. відомі також із Плісеська. Зокрема М. Кучера повідомляє про 105 фрагментів браслетів чорного, синього, голубого, зеленого кольорів. Крім того тут виявлено близько десяти намистин та шість денець і стінок бокалів [5, с. 45].

Слід не забувати і про скляні знахідки, розміщені у музеях. До прикладу у Львівському історичному музеї, Рівненському обласному краєзнавчому музеї та Культурно-археологічному комплексі «Пересопниця» міститься чимало виробів із скла XI – XIII ст., а саме різнокольорових намистин та гладких і кручених браслетів.

Чисельні скляні знахідки на Галицько-Волинських землях зокрема, та на території Київської Русі загалом засвідчують популярність та широкий вжиток цих речей. Промовисто, що у Новгороді – найкраще археологічно старатиграфованому місті, браслети трапляються у шарах аж до початку XV ст. [19, с. 102] У світлі цього говорити про занепад склярства з монгольською навалою не зовсім виправдано. Очевидно, що на Галицько-Волинських землях діяла не лише єдина майстерня, виявлена у Галичі. Склоробні осередки, що задовольняли потреби місцевого населення ще чекають своїх дослідників.

Джерела та література

1. Безбородов М. А. Стеклоделие в древней Руси / М. А. Безбородов – Минск: Изд. АН БССР, 1956. – 306 с.
2. Богусевич В. А. Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве / В. А. Богусевич // КСИА. – К.: Изд. АН УССР, 1954. – Вып. 3 – С. 14 – 20.
3. Довженок В. И. Селища и городища в окрестностях древнего Галича / В. И. Довженок // КСИА – К.: Изд. АН УССР, 1955. – Вып. 4. – С. 12 – 13.
4. Каргер М. Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города: в 2 т. / М. Каргер – Москва-Ленинград: Изд. АН СССР – Т. 2. – 1958. – 579 с.
5. Кучера М. П. Древний Пліснеськ // АП УРСР. – К.: Ін-т археології АН УРСР, 1962. – Т. XIII. – С. 3 – 56.
6. Лукомський Ю. В. Успенський собор давнього Галича (за результатами нових досліджень 1992 – 2000 років) / Ю. В. Лукомський // Записки НТШ. – Львів: В-во НТШ, 2002. – Т. ССXLIV. – С. 578 – 607.
7. Ольчак Е. Производство стеклянных перстней на славянской территории в средние века / Е. Ольчак // СА. – М., 1959. – № 3. – С. 81 – 90.
8. Пастернак Я. В. Старий Галич. Археологічно – історичні дослідження у 1850 – 1943 рр. / Я. В. Пастернак. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 348 с.
9. Полубояринова М. Д. Стекланые браслеты древнего Новгорода / М. Д. Полубояринова // МИА. – М.: Изд. АН СССР, 1963. – № 117. – С. 164 – 199.
10. Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Изд. АН СССР, 1948. – 791 с.
11. Рыбаков Б. А. Сбыт продукции русских ремесленников в X – XII вв. / Б. А. Рыбаков // Ученые записки Московского государственного университета. – М.: Изд. МГУ, 1946. – Вып. 93. – С. 68 – 112.
12. Рожанківський В. Ф. Українське художнє скло. – / В. Ф. Рожанківський. – К.: В-во АН УРСР, 1959. – 151 с.
13. Свешніков І. К. Давньоруське скло із Звенигорода на р. Білці / І. К. Свешніков // Скло в Україні. Історія та сучасність: матеріали наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 20 – 31.
14. Соловьева Г. Ф. К вопросу о производстве, распространении и датировке стеклянных браслетов древней Руси / Г. Ф. Соловьева, Кропоткин В. В. // КСИИМК. – М.: Изд. АН СССР, 1953. – Вып. XLIX. – С. 21 – 25.
15. Терський С. В. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави / С. В. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів: Львівський історичний музей, 2001. – Вип. 10. – С. 130 – 158.
16. Терський С. В. Літописний Чемерин. Підсумки археологічних досліджень 1988 – 1990 років / С. В. Терський // Наукові записки Львівського історичного музею. – Львів: Львівський історичний музей, 1993. – Вип. 1. – С. 27 – 41.
17. Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси / Ю. Л. Щапова. – М: Изд. Московского университета, 1972. – 215 с.
18. Щапова Ю. Л. Стекланые бусы древнего Новгорода / Ю. Л. Щапова // МИА. – М.: Изд. АН СССР, 1956. – № 55. – С. 164 – 179.
19. Щапова Ю. Л. Стекланые браслеты и датирование городского культурного слоя / Ю. Л. Щапова // СА. – М.: «Наука», 1969. – № 4. – С. 102 – 107.
20. Щапова Ю. Л. Стекланые изделия древнего Новгорода / Ю. Л. Щапова // МИА. – М.: Изд. АН СССР, 1963. – № 117. – С. 104 – 163.